

„კელმწიფე სპარსეთისა“ ვინაოვის საკითხისათვის

მოკლე შინაარსი

ჩვენი მიზანია განვიხილოთ საქართველოს საგარეო პოლიტიკური კურსი თემურ ლენგის საქართველოში ლაშქრობების პერიოდში და შეძლებისდაგვარად გავარკვიოთ ანონიმ „კელმწიფე სპარსეთისა“ ვინაობის საკითხი.

ჩვენს მიერ მოძიებული მასალების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ თ. ჟორდანიას „ქრონიკებში“ დასახელებული „კელმწიფე სპარსეთისა“ იყო ჯალაირიანთა სახელმწიფოს მემკვიდრე უფლისწული თაჰერი. თუმცა „საკმაოდ მყარი საფუძვლის“ მქონე მთელი ეს მოსაზრება პირდაპირი წყაროების უქონლობის გამო ჭეშმარიტებას ვერ დაინგმებს. საბოლოო ჭეშმარიტების დასადგენად, აშკარად იგრძნობა ახალი საგანგებო კვლევა-ძიებისა და დამატებითი წყაროებისა და დამატებითი წყაროებისა და არგუმენტაციის მოპოვების საჭიროება.

Roman Gogolauri

IDENTIFYING THE PERSONALITY OF “KING OF PERSIA”

Abstract

The aim of the article is to discuss the foreign political course of Georgia in the period of Temur Leng’s invasion in Georgia and to clear up the identity of anonymous “King of Persia” as soon as possible.

On the base of researched material, we can conclude that the “King of Persia” given in the “Chronicles” by T. Zhordania was Taher - the Crown Prince of state Jalairianti. Though this opinion having “rather solid foundation” can’t be considered to be real because of lack of direct sources.

Therefore, further researches are needed to get additional sources and arguments.

საკვანძო სიტყვები: კელმწიფე სპარსეთისა, ჯალაირიანთა სახელმწიფოს მემკვიდრე უფლისწული, თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“.

Key words: King of Persia, the Crown Prince of state Jalairianti, the “Chronicles” by T. Zhordania.

შესავალი. საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების შემსწავლელ ისტორიკოს მეცნიერთა წინაშე წამოჭრილ საკვლევ პრობლემათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია საქართველოს საგარეო პოლიტიკური კურსის შესწავლა და იმ ვითარებათა გარკვევა, რაც ამ ფაქტს თან ახლდა.

ზემოაღნიშნულ საკითხს სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი საინტერესო ნაშრომი მიეძღვნა. არაერთმა მკვლევარმა გამოხატა თავისი თვალსაზრისი. მათ შორის უნდა დავასახელოთ: ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, დ. გვრიტიშვილი, დ. კაციტაძე, კ. ტაბატაძე, ვ. კიკნაძე, დ. ნინიძე და სხვა. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად მათი დამსახურებისა, მათ შრომებში ბევრია სადავო მოსაზრებები და დებულებანი.

მსჯელობა. წინამდებარე სტატიაში ჩვენი მიზანია საქართველოში თემურ-ლენგის ლაშქრობების პერიოდში ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური კურსის განხილვა და, შეძლებისდაგვარად, ანონიმი „ველმწიფე სპარსეთისა“ ვინაობის საკითხის დადგენა.

აღნიშნული საკითხის გასარკვევად, ქართული დიპლომატიის ისტორიის თვალსაზრისით, ყურადღებას იქცევს ქუცნა ამირეჯიბის ცნობილ სიგელში დაცული ცნობა „სპარსეთის“ სახელმწიფოსთან ურთიერთობის შესახებ: „მოიწია ჟამსა ცხოვრებისა ჩემისასა ხელმწიფე სპარსეთისა და იუბნა და წარგზავნა ელჩად კონსტანტინეპოლს“ (ჟორდანიას, 1897: 211). წყაროებიდან ცნობილია, რომ ქუცნა ამირეჯიბი ბიზანტიის იმპერიაში ელჩად სამჯერ იყო გაგზავნილი. ჩანს, „სპარსეთის ველმწიფესთან“ დიპლომატიური მოლაპარაკებები მიმდინარეობდა („იუბნა“), რასაც შესაბამისი მიზნებით ბიზანტიაში ქუცნა ამირეჯიბის ელჩად წარგზავნა მოჰყვა.

ბუნებრივად ისმის კითხვა: ვინ არის „ველმწიფე სპარსეთისა“?

თ. ჟორდანიამ პირველმა დასვა საკითხი, თუ როდის, რა ვითარებაში და რომელი „სპარსთა მეფისაგან“ გაიგზავნა ქუცნა ამირეჯიბი ელჩად კონსტანტინეპოლში. ამირეჯიბისავე ცნობით, მესამე ელჩობიდან დაბრუნებისას დაბადებულა აღექსანდრე I დიდი (დაახლოებით 1389-1390 წწ.). როგორც ჩანს, ეს დიპლომატიური მისია აღნიშნულ ფაქტზე რამდენიმე წლით ადრე უნდა ყოფილიყო. თ. ჟორდანიას აზრით, ეს ელჩობა იმ პერიოდშია განხორციელებული, როცა ულუმბა

(სამონასტრო კომპლექსი შიდა ქართლში, ალის ხეობა) თემურ-ლენგისგან ჯერ კიდევ არ არის დანგრეული. აქედან გამომდინარე, ქუცნას პირველი და მეორე ელჩობა მას არა უადრეს 1380-1384 წლებში აქვს ნავარაუდები თემურ-ლენგის შემოსევამდე (ქრონიკები, 1897: 212).

შესაბამისად, თ. ჟორდანიამ მიიხნია, რომ „ველმწიფე სპარსეთისა“ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული „თირ-სულთანია“, რომელიც თემურ-ლენგისაგან დევნილ გიორგი VII-ს შეეხიზნა.

თ. ჟორდანია „თირ-სულთანში“ გულისხმობს „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველი და მეორე ტექსტების „თაიარ სულტანს“, ანუ აჰმედ ჯალაირიანის შვილს -ბატონიშვილ თაჰერს: „მაშინ იყო თაიარ სულტანი ქუეყანისა ჯალაისა, სჯულისითა მაჰმადიანი. ოდეს მოვიდა ლანგ-თემურ ქვეყანასა მისსა, აღუდგა წინა ესე თაიარ სულტანი და მრავალი ზიანი უყო სპათა ლანგ-თემურისათა; და მერმე ვერღარა დაუდგა, წარმოვიდა და მოვიდა მეფესა გიორგის თანა. ხოლო მეფემან გიორგი მიუპყრო პატივი დიდი და ჰკითხევდა და უსმენდა თქმულთა მისთა“ (ქართლის ცხოვრება, 1959: 463).

როგორც თ. ჟორდანიას ქრონიკებიდან ჩანს, ქუცნა ამირეჯიბის დიპლომატიური მისიები XIV საუკუნის 80-იან წლებში განხორციელდა, ხოლო თუ თ. ჟორდანიას მოსაზრებებს გავიზიარებთ, მაშინ აშკარა შეუსაბამობას ექნება ადგილი. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ ელჩობებს XIV საუკუნის 80-იან წლებში აქვს ადგილი, ხოლო თაჰერის ისტორია უფრო გვიანი პერიოდისაა - ქუცნა ამირეჯიბი კონსტანტინეპოლში ბაგრატ V-ის ხანაში (1360-1393 წწ.) იგზავნება, თაჰერის დროს კი საქართველოს მეფე უკვე გიორგი მერვეა, მაშასადამე, ამ ხანის „ველმწიფე სპარსეთისა“ თაჰერ ჯალაირიანი ვერ იქნება.

ვინ უნდა იყოს თემურ-ლენგს დაპირისპირებული ბანაკის მესამე მხარე? (ორი მხარე - საქართველო და ბიზანტია) - სვამს კითხვას მკვლევარი დ. ნინიძე და იქვე პასუხობს: „ასეთ პოლიტიკურ ერთეულს, რომლის ხელისუფლებასაც ქართული წყარო „ველმწიფე სპარსეთისა“ უწოდებს, უნდა წარმოადგენდეს ჯალაირიანების სახელმწიფო, რომელიც ირანის ერაცში აღმოცენდა და დროთა განმავლობაში გაიზარდა-გაძლიერდა. ამდენად, „ველმწიფე სპარსეთისა“, რომელმაც „იუზუნა“ საქართველოს ხელისუფლების წარმომადგენლებთან

და რასაც ქუცნას ბიზანტიაში ელჩობა მოჰყვა, ჯალაირიანი აჰმედ სულთანი უნდა იყოს. ამაზე მიგვანიშნებენ ქრონოლოგიური ჩარჩოებიც და თავად ამ სულთნის მიერ წარმოებული თემურის საწინააღმდეგო პოლიტიკაც. როგორც ჩანს, XIV საუკუნის 80-იან წლებში ძლიერი მტრის – თემურლენგის არსებობის პირობებში ადგილი აქვს საქართველოსა და ჯალაირიანთა სახელმწიფოებს შორის დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს, კერძოდ, ბაგრატ V დიდსა და აჰმედ სულთანს შორის, სადაც ერთ-ერთი მთავარი საკითხი ბიზანტიასთან ურთიერთობის დამყარება-დარეგულირების პრობლემა მოჩანს“ (ნინიძე, 1998: 519).

მიუხედავად რეალობასთან ახლოს მდგარი ასეთი პოლიტიკური კონფიგურაციისა, ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ შემდეგი მიზეზების გამო ჯერ ერთი, დ. ნინიძე აცხადებს: „სულთნის ძალაუფლება სპარსეთის ერაყის დიდი ნაწილის გარდა ვრცელდებოდა სამხრეთ აზერბაიჯანზე, ქურთისტანზე, ყარაბახზე, არაბეთის ერაყზე, შირვანზე“ (ნინიძე, 1998: 519), რაც, ჩვენი აზრით, კორექტირებას მოითხოვს. თუ ვახუშტის დაფუძნებით, ბაგრატს ამ პერიოდში რანი, მოვაკანი და დვინი „მოხარკედ აქუნდა“ (ქართლის ცხოვრება, 1973: 263). მეორეც - ვინაიდან ქუცნა ამირეჯიბის ელჩობა ბიზანტიაში 1380-1384 წლებში არის ნავარაუდები, მკვლევარი არ ითვალისწინებს ჯალაირიანთა სახელმწიფოში არსებულ ვითარებას და მათ დამოკიდებულებას მეზობელ მუზაფერიდთა სახელმწიფოსთან. საჭე ის არის, რომ მუზაფერიდებმა XIV საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს, მართალია, ცოტა ხნით, მაგრამ მაინც, სამხრეთი აზერბაიჯანი და თავრიზიც კი დაიკავეს.

1382 წელს ჯალაირიანი ჰუსეინი საკუთარმა ძმამ, ჩვენთვის ამჯერად საინტერესო პიროვნებამ, აჰმედმა დაამხო და სიკვდილით დასაჯა, თავრიზის ტახტი კი თავისად გამოაცხადა (1382-1410, წყვეტილად). მას მაშინვე აუჯანყდა მომდევნო ძმა ბაიაზიდი, რომელმაც ასევე სულთნის ტიტული მიიკუთვნა. ასეთ ვითარებაში ჩვენ არარეალურად გვეჩვენება მსგავსი დიპლომატიური მისიის განხორციელება. ზემოთ მოტანილი მოსაზრების გასაბათილებლად კიდევ ერთ არგუმენტს მოვიშველიებთ: 1385 წელს ოქროს ურდოს ყაენი თოხთამიში თავს დაესხა ჯალაირიანთა სამფლობელო თავრიზს. გაძარცვა, ააოხრა და თან წაიყვანა 90 000 ტყვე ოქროს ურდოში.

ვინაიდან იმ დროს კავკასიის გადმოსასვლელები საქართველოს მეფის განკარგულებაში იყო, თოხთამიშის ჯარის გადმოსვლა ამიერკავკასიაში ქართველ მეფესთან უნდა ყოფილიყო შეთანხმებული. ამ ვერსიას ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ სპარსელი თემურ-ლენგის ისტორიკოსები ოქროს ურდოს ჯარში „ურწმუნოების“ – ქრისტიანების, ე. ი. ქართველების ყოფნას ამოწმებენ. 1380-1384 წლებში აჰმედ ჯალაირიანის და ბაგრატ V-ის ერთობლივი ელჩობა ბიზანტიაში თუ მართლად რეალური იყო, მაშინ რამ გამოიწვია ის ფაქტი, რომ 1385 წელს ქართველები ოქროს ურდოს ლაშქართან ერთად ლაშქრობენ ჯალაირიანთა ქალაქ თავრიზში, ამაზე ჩვენ აქ საუბარს აღარ გავაგრძელებთ. ვფიქრობთ, ეს ფაქტი სრულიად აქარწყლებს ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას. ასევე გადაჭარბებულად გვეჩვენება XIV საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში პოლიტიკური კონფიგურაცია საქართველო-ჯალაირიანები - ბიზანტიის დიპლომატიური ურთიერთობა, რომელიც მიმართულია თემურ-ლენგის წინააღმდეგ მაშინ, როცა თემურ-ლენგი ჯერ კიდევ ირანში არ გამოჩენილა.

გადავხედოთ XIV საუკუნის 80-იანი წლების საერთაშორისო პოლიტიკურ ვითარებას შუა აზიაში, ირანში, კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში. რეალური ძალა, რომელსაც შეუძლია თემურ-ლენგის ურდოებს დაუპირისპირდეს, ეს ოქროს ურდო და მისი მბრძანებელი თოხთამიშ ხანია.

როგორც ჩანს, საქართველოში მაშინდელმა ხელისუფლებამ სწორად შეაფასა შექმნილი ვითარება და ორიენტაცია მოკავშირის ძებნაში ოქროს ურდოზე აიღო, რაც ბუნებრივი იყო. თემურ-ლენგის საქართველოში პირველი შემოსვლის მთავარი მიზეზი ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ბრძოლაა და ასეთ სიტუაციაში თოხთამიშ ქართველთა სამეფო კარის სასურველი მოკავშირე გამოდის. ამასთანავე, თავად ოქროს ურდოს ხანიც არის დაინტერესებული: ჩრდილო ირანის წინააღმდეგ ბრძოლა მას კავკასიონის გადასასვლელების მფლობელ საქართველოს მეფესთან კარგი დამოკიდებულების გარეშე არ შეეძლო. აქედან უკვე ცხადი ხდება, თუ რა ადგილს იკავებს საქართველო თავისი გეოპოლიტიკური მდებარეობით თემურ-ლენგის გეგმებში. მაგრამ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ პოლიტიკურმა ორიენტაციამ დიდხანს ვერ იმუშავა. 1395 წელს თემურ-ლენგმა საბოლოოდ დაამარცხა თავისი ძირითადი მოწინააღმდეგე თოხთამიშ ხანი და აიღო ოქროს ურდოს დე-

დაქალაქი სარაი-ბერქე. ლიკვიდირებულ იქნა აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ვაჭრობის საქმეში ოქროს ურდოს როლი. ამიერიდან სავაჭრო ოპერაციები თემურ-ლენგის სამფლობელო ტერიტორიებზე გავლით წარმოებდა და ის საბაჟო გადასახადები, რომელიც ადრე ოქროს ურდოს ყაენის ხელში იყრიდა თავს, ახლა თემურისა და მისი ამირების ხელში აღმოჩნდა.

მიუხედავად თოხთამიშის დამარცხებისა, გიორგი VII განაგრძობს აქტიურ საგარეო პოლიტიკურ კურსს და ამჯერად კავშირს ამყარებს ჯალაირიანთა დინასტიასთან.

მკვლევარი დ. ნინიძე, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, თაიარსულთანში „ველმწიფე სპარსეთისა“ აჰმედ ჯალაირიანს გულისხმობს და მასა და ბაგრატ V-ს შორის დიპლომატიურ ურთიერთობას XIV საუკუნის 80-იანი წლებით საზღვრავს. ამჯერად დ. ნინიძე გიორგი VII-ს მოკავშირედ ჯალაირიან აჰმედს ასახელებს, რაც ასევე ნაკლებ გასაზიარებელია ჩვენთვის.

ჩვენი აზრით, ის ჯალაირიანი ხელმწიფე, ვისთანაც გიორგი VII დიპლომატიურ მოლაპარაკებას აწარმოებს, არის აღინჯის ციხიდან გათავისუფლებული უფლისწული თაჰერი. მოკავშირეებს, ჩანს, თავიანთი ელჩი ქუცნა ამირეჯიბი კონსტანტინოპოლშიც კი გაუგზავნიათ დიპლომატიური მისიით.

ჩვენ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქუცნა ამირეჯიბის ორი დიპლომატიური მისია დასაშვებად მიგვაჩნია XIV საუკუნის 80-იანი წლებისათვის, ამ მისიებს საერთო არაფერი უნდა ჰქონოდათ აჰმედ ჯალაირთან. რაც შეეხება მესამე ელჩობას, ჩვენი აზრით, იგი სწორედ უფლისწული თაჰერის საქართველოში მოსვლის (1396 წ.) შემდეგ უნდა განხორციელებულიყო, დაახლოებით 1397-1399 წლებში. როგორც ჩანს, ეს ელჩობა თავიდანვე წარუმატებლობისათვის იყო განწირული, ვინაიდან მოკავშირეები (გიორგი VII, უფლისწული თაჰერი) ვერ გაერკვნენ ბიზანტიასა და ევროპაში არსებულ ვითარებაში. 1396 წელს ნიკოპოლთან ოსმალებმა სასტიკად დაამარცხეს ჯვაროსანთა გაერთიანებული ლაშქარი და ევროპა დიდი საფრთხის წინაშე დააყენეს. დასავლეთის პოლიტიკოსები ოსმალებისგან ხსნას თემურ-ლენგში ხედავდნენ. ამავე ეტაპზე ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში თემურ-ლენგი თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ ბიზანტიისა და ტრაპიზონის იმპერატორებს. კლავიხოს ცნობებით, ასევე იყვნენ გენუელე-

ბიცი: ბიზანტიელებმა და გენუელებმა თემურ-ლენგს დახმარება აღუთქვეს, თუ იგი თურქ-ოსმალთა წინააღმდეგ იომებდა (კლაიხოს, 1992: 33). არსებობდა თემურ-ლენგის წერილი იოანე პალეოლოგთან, იმპერატორ მანუელის მოადგილესთან კონსტანტინეპოლში, საიდანაც ჩანს, რომ თემურ-ლენგსა და ბიზანტიას შორის ანტიოსმალური კავშირი მყარდება. იმპერატორი მანუელი თემურ-ლენგის სასარგებლოდ ხარკის გადახდას კისრულობს, ხოლო თემური ბიზანტიის დაცვას ოსმალთა ხელყოფისაგან (სვანიძე, 1990: 27). ამგვარად, არსებული ვითარება სრულიად გამორიცხავდა აღნიშნული ელჩობის წარმატებას ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე.

საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ თემურ-ლენგის მიმართ არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება არსებობდა დასავლეთის სახელმწიფოთა მხრიდან. ხელისუფალთა მეორე ნაწილი ორიენტაციას ოსმალეთზე იღებს: „მისწერეს ამბრი და ყოველგნით მრავალი ლაშქარნი შეიყარნეს და ბერძენთა და ფრანგთ ხელმწიფემან შეიღებები და ლაშქრით ხონთქარს მოაშველეს და თემურ ჰელმწიფე ზედ წამოვიდნენ“ (გორგიჯანიძე, 1925: 304).

სავარაუდოა, ბიზანტიისაგან ხელმოცარულმა გიორგი VII-მ ახლა ორიენტაცია ოსმალეთზე აიღო. ჩვენ, მართალია, უარყავით „ჰელმწიფე სპარსეთისად“ აჰმედ ჯალაირიანის მიჩნევა, მაგრამ დასაშვებად მიგვაჩნია ოსმალეთთან ურთიერთობაში მისი შუამდგომლობაც კი, რადგან იგი იმ დროისთვის ოსმალეთს აფარებდა თავს. ოსმალეთთან ურთიერთობის მომხრე უნდა იყოს ასევე უფლისწული თაჰერი.

საქართველოს საზღვრებთან მოსულმა თემურ-ლენგმა გიორგი VII-ს ელჩების მეშვეობით თაჰერის გაცემა მოსთხოვა, რაზედაც მკვახე პასუხი მიიღო და შედეგად ამას მოჰყვა მეექვსე გამანადგურებელი ლაშქრობა თემურისა.

გიორგი მეფე, სპარსული წყაროების მიხედვით „დაჭრილ ვეფხვად“ წოდებული, ბატონიშვილ თაჰერს, რომელიც ერთი უკანასკნელთაგანი იყო მომხრეთა შორის, ასე იოლად ვერ გადასცემდა მტერს: „ეს გამოუსწორებელი პოლიტიკური მარცხი იქნებოდა ამიერკავკასიაში ხელმძღვანელის როლის პრეტენზიის მქონე ქვეყნისთვის“ (ტაბატაძე, 1974: 115).

როგორც ვხედავთ, საქართველოს სამეფო ტახტს სულ უფრო უმძიმდება სასურველი სტუმრის, უფლისწული თაჰერის, მფარველობა და გიორგი მეფე იძულებულია, დიპლომატიურ გზას მიმართოს თემურთან მოსალაპარაკებლად. სამაგიეროდ,

დიპლომატიის თვისებრივად შემობრუნებას არ იზიარებს უფლისწული თაჰერი: „ხოლო რაჟამს შეიგნა საქმე ესე სულტანმან თაჰირ, ფრიად დაუშალა მისვლა და შერიგება ლანგთემურისასა თანა“ (ქართლის ცხოვრება, 1959: 333). ვფიქრობთ, თაჰერისათვის ჯერ კიდევ ამოწურული არ არის ის საგარეო ბერკეტები თემურის საწინააღმდეგოდ და ამიტომაც აპროტესტებს გიორგის ამგვარ შემობრუნებას. მით უმეტეს, რომ გიორგი VII-ის ამასწინდელი საგარეო პოლიტიკის თანაავტორიც თავად გახლავდათ. ეს ფაქტიც იმაზე უნდა მიანიშნებდეს, რომ ჩვენ მიერ ზემოთ დასმული კითხვის პასუხად - თუ ვინ არის „კვლმწიფე სპარსეთისა“? უფლისწული თაჰერი უნდა იგულისხმებოდეს.

მიუხედავად თაჰერის დაჟინებული მოთხოვნისა, გიორგი მეფემ „არა უსმინა“ და თაჰერმაც თავი ოსმალეთს შეაფარა.

დასკვნა. ამგვარად, ჩვენ მიერ მოძიებული მასალების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ თ. ჟორდანიას „ქრონიკებში“ დასახელებული „კვლმწიფე სპარსეთისა“ უნდა იყოს ჯალაირიანთა სახელმწიფოს მემკვიდრე უფლისწული თაჰერი. თუმცა „საკმაოდ მყარი საფუძვლის“ მქონე ეს მოსაზრება პირდაპირი წყაროების უქონლობის გამო ჭეშმარიტებას ვერ დაიხმებს. საბოლოო ჭეშმარიტების დასადგენად აშკარად იგრძნობა ახალი საგანგებო კვლევა-ძიებისა და დამატებითი წყაროებისა და არგუმენტაციის მოპოვების საჭიროება.

გამოყენებული ლიტერატურა:

გორგიჯანიძე, 1925 - გორგიჯანიძე ფ., „ისტორია“, „საისტორიო მოამბე“, ტ. II, თბ., 1925.

კლავიხოს, 1992 - კლავიხოს რუი გონსალეს, ცნობები საქართველოს შესახებ. ესპანურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. მამისთვალიშვილმა, თბილისი, 1992.

კაციტაძე, 1975 - კაციტაძე დ., საქართველო XIV-XV სს. მიჯნაზე, თბ., 1975.

კაციტაძე, 2009 - კაციტაძე დ., ირანის ისტორია III-XVIII სს. თბილისი, 2009.

კიკნაძე, 1989 - კიკნაძე ვ., საქართველო XIV საუკუნეში, თბ., 1989.

ნინიძე, 1998 - ნინიძე დ., ქართული დიპლომატია XIV ს-ის ბოლოსა და XV საუკუნის დასაწყისში, კრებ.: ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, 1998, თბილისი, 1998.

ტაბატაძე, 1974 - ტაბატაძე კ., ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1974.

სვანიძე, 1990 - მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ნარკვევები (XIV-XVIII სს), თბ., 1990.

ქრონიკები, 1897 - და სხვა ისტორიული მასალა საქართველოს ისტორიისა ქრონოლოგიურად დაწყობილი თ. ჟორდანიას მიერ, ტ. II, თბ., 1897.

ქართლის ცხოვრება, 1959 - ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.

ჯავახიშვილი, 1992 - ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბ., 1982.